

Шахматов А. А. «Повесть временных лет» и ее источники // ТОДРЛ. 1940. Т. 4. С. 11—150; *Его же*. Киевский начальный свод 1095 г. // Шахматов А. А.: 1864—1920: Сб. ст. и материалов / Под ред. С. П. Обнорского. М.; Л., 1947. С. 117—160.

Старий київський літопис і його літературний матеріал

Головні сучасні видання «Повісті врем'яних літ»: Повесть временных лет. М.; Л., 1950. («Литературные памятники»); Повесть временных лет / Подгот. текста и коммент. О. В. Творогова. Пер. Д. С. Лихачева // ПЛДР: XI—первая половина XII в. С. 22—227; 418—451 (з паралельним російським перекладом); Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком)... С. 5—353; 382—473. Переклади французький, шведський, німецький, румунський, англійський, чеський, польський, зазначені в бібліографічному списку до праці: *Творогов О. В.* Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 337—343. Тут же (С. 342—343) надзвичайно велика література питання, до якої ми будемо звертатися нижче. Довідкова література ще: *Махновець*. Давня... С. 85—108; 30—31; 108—114; 119; *Дмитриєва Р. П.* Библиография русского летописания. М.; Л., 1962; *Казакевич А. Н.* Советская литература по летописанию: 1960—1972 гг. // Летописи и хроники: 1976. М. Н. Тихомиров и летописеведение. М., 1976. С. 294—356.

Викладена далі концепція початку давньоруського літописання не знайшла підтримки у спеціалістів.

Василя, чию «славну повість» під 1097 р. розглядає Грушевський, М. Х. Алешковський вважає одним із основних редакторів «Повісті врем'яних літ», якому, зокрема, належить її переробка 1119 р., що внесла, на думку дослідника, до тексту Нестора трактати з греками, фрагменти з Хроніки Георгія Амартола та ін.: *Алешковський М. Х.* «Повість временных літ» та її редакція // Укр. іст. журн. 1967. № 3. С. 37—47; *Его же.* Повесть временных лет: Судьба литературного произведения в Древней Руси. М., 1971. С. 32—52. Пор.: *Творогов О. В.* Василий // Словарь XI—XIV. С. 91—92.

Грушевський зазначає, що Василя вважають «духовною особою, і це можливо». Це думка О. О. Шахматова. Сучасний дослідник В. В. Яременко бачить у ньому боярина. З свого боку, Б. О. Рибаків визнає можливість тотожності цього, на його думку, «мужа» князя Святополка з Василем — посадником у місті Володимирі, який був згаданий у тій самій літописній повісті: *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи. М., 1963. С. 57—58). Зазначимо, що згаданий він тут у малоприємному для нього контексті: «посадник же Василь выбъже из города».

Думки сучасних дослідників про письменницьку діяльність ігумена видубецького Сильвестра та його участь у давньому літописанні розійшлися. Так, М. Х. Алешковський вважає, що «Сильвестр в 1116 р. обмежився лише перепискою тексту Нестора» (*Алешковський М. Х.* Повесть временных лет... С. 52). На думку ж Л. Мюллера, редакція, що була складена Сильвестром, дійшла до нас у складі Іпатіївського літопису (*Müller L.* Die «Dritte Redaktion» der sogenannten Nestorchronik // Festschrift für M. Wolfner zum 70. Geburtstag. Heidelberg, 1967. S. 171—186). О. В. Творогов справедливо констатує, що «обсяг і характер редакторської праці Сильвестра неясні» (*Творогов О. В.* Повесть временных лет // Словарь XI—XIV... С. 341).

Відгомони поетичної творчості: останки творів передвладимирової доби, заховані в літописі

В. В. Яременко дивиться на можливість реконструкції «прототекстів» усної поезії Київської доби більш оптимістично, ніж Грушевський: його переклад «Повісті врем'яних літ» рясніє віршованими відтвореннями цієї поетичної традиції: *Повість врем'яних літ: Літопис...* С. 11—17; 24; 28—34 та ін.

До літописних переказів «печенізького циклу» в останні десятиріччя зверталися з різних боків. Так, В. П. Адріанова-Перетц побачила в них втілення літописцем «цілком народного ставлення до ворогів: вони посоромлені, до того ж не перевагою сили, а вмінням, розумом»: (*Адріанова-Перетц В. П. Древнерусская литература и фольклор. Л., 1974. С. 33*).

В примітках до розділу названі, окрім уже цитованих Грушевським, такі праці: *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем // *ЖМНП.* 1902. Июнь. С. 287—356; *Сухомлинов М.* О преданиях в древней русской летописи // *Основа.* 1861. Червень. С. 51—71. (або: *Сб. ОРЯС.* 1908. Т. 85. С. 248—272); *Песни, собр. П. Н. Рыбниковым. М., 1861. С. XX* (Примітки П. О. Безсонова); *Квашин-Самарин И. Д.* Русские былины в историко-географическом отношении // *Беседа.* 1871. № 4—5; *Костомаров Н. И.* Предания первоначальной русской летописи в соображениях с русскими народными преданиями в песнях, сказках и обычаях // *Вестн. Европы.* 1873. № 1—3; *Шахматов А. А.* Мстислав Лютый в русской поэзии // *Пошана: Сб. в честь Н. Ф. Сумцова. Харьков, 1909. С. 82—91.*

Поетичні твори Володимирового циклу

Розділ цей є змістовним оглядом проблематики, пов'язаної з відбиттям у початковому літописі «епосу» про Володимира. Грушевський викладає тут концепції і здогадки своїх попередників, доповнюючи їх власними спостереженнями над текстами, сюжетними паралелями, несподіваними гіпотезами. Особливо цікаві його спостереження над «вертикальними» зв'язками в цьому епічному матеріалі: усобиця Святославичів — усобиця Володимировичів, Олег Віщий — Ілля та ін.

Примітки й текст розділу містять посилання на праці: *Кирпичников А. И.* Опыт сравнительного изучения западного и русского эпоса: Поэмы ломбардского цикла. М., 1873; *Халанский М.* Великорусские былины Киевского цикла. Варшава, 1885; *Лобода А.* Русские былины о сватовстве. К., 1905; *Шахматов А. А.* Корсунская легенда о крещении Владимира // *Сб. статей в честь В. И. Ламанского.* СПб., 1906; *Халанский М. Г.* Экскурсы в область древних рукописей и старопечатных изданий // *Зап. Харьк. ун-та.* 1902. Кн. 1. С. 24—32; Кн. 2. С. 33—48; *Соболевский А. И.* Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру св. // *ЧИОНЛ.* 1888. Кн. 2. С. 7—68; *Халанский М.* К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем; *Ego же. Ilias von Reussen und Iija Muromec* // *Archiv für slavische Philologie.* Berlin, 1902. Т. 25. S. 440—451; *Müllenhoff K.* Zeugnisse und Excurse zur Deutschen Heldensage // *Haupt's Zeitschrift.* Т. 12.

З розглянутих тут сюжетів найбільшу увагу пізніших дослідників привернув, мабуть, переказ про кожум'яку. У 50-ті роки навіть виникла полеміка про жанрову специфіку його фольклорного прототипу. *Д. С. Лихачов* бачив у ньому запис або переповідання биліни (*Лихачев Д. С.* Былевой эпос X — первой половины XI века // *Русское народное поэтическое творчество: Очерки по истории русского народного*

гсэтичского творчества X — начала XVIII в. М.; Л., 1953. Т. 1. С. 180) Тієї ж думки був К. Стіф: *Стіф К. Взаимоотношения между русским летописанием и русским народным эпосом // Scando-Slavica. Copenhagen, 1958. Т. 4. Р. 68.* Б. М. Путілов, навпаки, прийшов до висновку, що хоч тут і є деякі подібності до епосу, «билини на сюжет даної літописної оповіді бути не могло»: *Путілов Б. Н. Русский историко-песенный фольклор XIII—XVI веков. М.; Л., 1960. С. 37.*

Інші відгомони поетичної творчості XI віку

Майже одночасно з Грушевським і незалежно від нього намагався на тому ж матеріалі реконструювати творчість та біографію Бояна М. В. Шляков: *Шляков Н. В. Боян // Изв. ОРЯС. 1928. Т. 1. С. 483—498.* Останні дослідження Боянної поетичної манери й ставлення до неї автора «Слова о полку Игоревім» див.: *Шарыпкин Д. М. Боян в «Слове о полку Игореве» и поэзия скальдов // ТОДРЛ. 1976. Т. 31. С. 14—22. Его же. Скандинавская литература в России. Л., 1980. С. 11—22; Соколова Л. В. Зачин в «Слове о полку Игореве» // Исследования «Слова о полку Игореве». Л., 1986. С. 65—74; Дмитриев Л. А. Боян // Словарь XI—XIV... С. 83—91.* Відзначимо також малопереконливу спробу зв'язати Бояна з книжною християнською традицією: *Сырцова Е. Н. Философско-мировоззренческие коннотации поэтики «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» и мировоззрение его эпохи. К., 1990. С. 47—54.*

У тексті та в примітці розділу Грушевський відсилає читачів до праць: *Голубовский П. В. Служба святым мученикам Борису и Глебу в Иваницкой минее 1547—1549 гг. // ЧИОНЛ. 1900. Кн. 14. С. 125—164; Вяземский П. П. Замечания на Слово о полку Игореве. СПб., 1875; Миллер В. Ф. Взгляд на Слово о полку Игореве. М., 1877; Его же. Заметки по поводу сборника Верковича: К вопросу о национальности Бояна в «Слове о полку Игореве» // ЖМНП. 1877. Октябрь. С. 110—115.*

Щодо змісту примітки. Виправлення «сь лѣпь» замість «слѣпь» було мовчки відкинута не лише О. О. Шахматовим. Із сучасних дослідників не приймає його, зокрема, В. В. Яременко (Повість врем'яних літ: Літопис... С. 282). Необхідність читати тут «сь лѣпь» доводить Д. С. Лихачов: *Лихачев Д. С. Текстология: На материале русской литературы X—XVII веков. 2-е изд., перераб. и доп. Л., 1983. С. 158—159.*

Церковна поезія

Зараз «Григорію, творцю канонів» за непрямыми ознаками приписують «складання канонів в службах князю Володиміру, Феодосію Печерському, на перенесення мощей Бориса і Гліба та на перенесення мощей Миколи Мірлікійського. Проте ім'я Г[ригорія] в рукописах не згадується, а час складання окремих канонів викликає спори»: *Творогов О. В. Григорий // Словарь XI—XIV... С. 108.*

За часів згаданого Грушевським митрополита Івана було встановлено шанування пам'яті Бориса і Гліба і побудований храм на їхню честь. Старші списки Службової Мінеї, в якій під 24 липня читається служба Борисові та Глібу, О. В. Творогов датує «рубежем XI—XII ст.»: *Творогов О. В. Иоанн // Словарь XI—XIV... С. 206.*

У тексті й примітках знаходимо посилання на такі видання: *Патерик Киевского Печерского монастыря / Под ред. Д. И. Абрамовича. СПб., 1911; Макарий, митр.: История русской церкви. СПб., 1872. Т. 1; Срезневский И. И. Древние памятники русского письма и языка // Изв.*

ОРЯС. 1861—1863. Т. 10. Ствп. 417—583; *Голубинский Е. Е.* История русской церкви. М., 1904. Т. 1.

Нових досліджень розглянутих в цьому розділі творів немає, взагалі тексти давньоруської гімнології в останні роки майже не вивчалися.

ТВОРЧИСТЬ XII—XIII В. «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ»

Присвяту частини тому, в якій розглядається «Слово о полку Ігоревім», пам'яті *Омелля Огоновського* (1833—1894) в першу чергу обумовлено, мабуть, тим, що цей видатний український філолог, професор Львівського університету був автором першої української монографії про цю пам'ятку: *Огоновський О.* Слово о полку Игоревъ: Поэтический памятник русской письменности XII вѣку. Львів, 1876. У тексті розділу Грушевський відзначив «шановне місце цієї праці», зокрема «завдяки тверезій обережності і філологічному тактові» в реконструкції тексту «Слова». Ці сторони праці О. Огоновського не позбавляють її наукової цінності і в наш час.

Поява «Слова» і студії над ним

Сановитий колекціонер, історик, державний діяч, видавець *О. І. Мусин-Пушкін* викликає до себе у сучасних дослідників ставлення більш прихильне, ніж у Грушевського. Див.: *Дмитриев Л. А.* Первые издатели «Слова» // Вестн. АН СССР. 1976. № 4. С. 97—103; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII в. М., 1988.

У наш час архімандрит *Іоїль Биковський* (1706 або 1726? — 1798) зайняв своє місце в історії української і російської культури як церковноосвітній діяч, релігійний письменник, педагог та видавець. Вихованець, а з 1757 р.—викладач Києво-Могилянської академії, він у 1758 р. був відправлений до Петербурга «законовчителем» Сухопутного шляхетського корпусу. З 1766 по 1775 р. був архімандритом Троїцько-Ільїнського монастиря в Чернігові. З 1776 р. він архімандритом Спасо-Ярославського монастиря і ректор Ярославської семінарії, ці посади Іоїль посідає офіційно до середини 1787, фактично до липня 1788 р.

Іоїль Биковський — автор своєрідних драматизованих «Бъсѣд евангельських» (до 1782 р.) та двох христологічних віршів у тому ж україномовному рукописі-автографі (ЦНБ, собр. ЦАМ ДА, № 34 (старий № 1.23.23), трьох проповідей, складач та видавець збірника афоризмів та виписок «Истинна» (Ярославль, 1787), видавець «Букваря, или Начального учения...» (Чернігів, 1765).

Нещодавно *Г. М. Моїсеєва*, спираючись на свій аналіз знайдених в архівах описів книгосховища Спасо-Ярославського монастиря, дійшла висновку, що зазначений у них «Хронограф в дестъ», який за описом 1788 р. був нібито «за ветхостию и согнитием учинтоженъ», переданий насправді *О. І. Мусину-Пушкіну*, проте не архімандритом Іоїлем, а його церковним начальством — *Арсенієм Верещаниним*, митрополитом Ростовським і Ярославським: *Моїсеєва Г. Н.* Спасо-Ярославський хронограф и «Слово о полку Игореве». 2 е изд., доп. и перераб. Л., 1984. С. 95; *Ее же.* Быковский Иван (в монашестве Иоиль) // Словарь русских писателей XVIII века. Л., 1988. Вып. 1. С. 138. У свою чергу, *О. В. Творогов* і *В. П. Козлов* намагаються довести, що Хронограф зі «Словом» взагалі походить не із Спасо-Ярославського монастиря, а з Ростовського архієрейського дому: *Творогов О. В.* К вопросу о датировке Мусин-Пушкинского сборника со «Словом о полку Игореве» // ТОДРЛ.

1976. Т. 31. С. 162—163; *Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»... С. 138—141. Згідно з цією гіпотезою, Іоїль Биковський вже зовсім не причетний до відкриття «Слова».

Тим часом виявлені непрямі свідчення, що саме Спасо-Ярославський хронограф і був тим збірником, що опинився в колекції О. І. Мусіна-Пушкина: *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника із «Словом о полку Игоревім» // Писемність Київської Русі і становлення української літератури. К., 1988. С. 69—87. З іншого боку, уважне вивчення описів Спасо-Ярославського монастиря та «Щоденника» Арсенія Верещагіна свідчить, що Іоїль виконував обов'язки архімандрита до 6 травня 1788 р. Але вже між січнем 1788 та травнем 1789 р. І. П. Єлагін процитував «Слово» в своєму «Опыте повествования о России», посилаючися при цьому на «рукопись книгохранительн [ицы] г-на Пушкина» (*Козлов В. П.* Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». С. 147—150).

Питання, хто в культурі нового часу «подав першу звістку» про «Слово», досить складне. Якщо починати із Спасо-Ярославського хронографа, то ще Дмитро Туптало (1651—1709), український письменник, що за наказом Петра I став митрополитом Ростовським, в «Літописі келійному» 1709 р. послався на «Хронограф Спасский Ярославский». Таким чином, Дмитро звів, користуючись сучасним виразом, цей збірник зі «Словом» до наукового обігу. Що ж до самої пам'ятки, то в рукописній праці це першим зробив згаданий вище І. П. Єлагін, а в друкованій — П. О. Плавильщиков у статті «Нечто о врожденном свойстве душ русских», що була надрукована в лютневому номері журналу «Зритель». Див.: *Берков П. Н.* Заметки к истории изучения «Слова о полку Игореве» // ТОДРЛ. Т. 5. С. 135. Щоправда, П. О. Плавильщиков висловився досить туманно, тому першою прямою згадкою про пам'ятку в друкованій творі можна вважати примітку М. М. Хераскова до другого видання його поеми «Владимир»: Творення М. Хераскова. М., 1797. С. 301. Що ж до статті в «Le spectateur du Nord», то її беззаперечно атрибуують М. М. Карамзину.

За новими архівними даними, особняк О. І. Мусіна-Пушкина був спочатку пограбований, а вже потім згорів. Отже, дорогий рукопис, скоріш за все, був розчавлений чобітьми французьких солдатів, які більше цікавилися винним погребом графа, ніж його бібліотекою. Як з'ясувалося, володар особняка ще до окупації Москви послав із ярославського фольварку Іломни валку на 32 коні, якою було вивезено 180 пудів графського добра, в тому числі все срібло, родовий архів та ділові папери. На жаль, управитель Т. Шепягін, якому було доручено цю операцію, мав своє поняття про те, що треба було рятувати в першу чергу. Цікаво, що «после грабительства» з Москви було такі привезено 66 «руських книг», пошкоджених пожежею та грабунком дому. За іронією долі, всі книги, що збереглися, були друковані.

Фальшиві рукописи «Слова», на які піймався не лише О. Ф. Малиновський, а й сам О. І. Мусін-Пушкін, були зроблені для заробітку О. І. Бардіним. Див.: *Сперанський М. Н.* Русские подделки рукописей в начале XIX в.: Бардин и Сулакадзев // Проблемы источниковедения. М., 1956. Вып. 5. С. 44—62. Так званий Щукінський список XIX ст. (ДІМ, збір. Щукіна, № 1075), який теж вважався підrobкою, походить, як виявилось, від тексту мусін-пушкінського збірника. Див.: *Гаврюшин Н. К.* Щукінская рукопись «Слова о полку Игореве» // «Слово о полку Игореве» і його время. С. 392—412; *Росовецький С. К.* Слідами Мусін-Пушкінського збірника... С. 86—87.

Що ж до кодикологічного вивчення рукопису «Слова», то зараз мусін-пушкінський збірник вважають конволутом. При цьому спостереже-

ня С. А. Селівановського ведуть до списку Хронографа XVII ст. (див. про нього нижче), а раніші дати (тепер тримаються більше XVI ст., а Л. П. Жуковська в цитованій праці — «другої половини XV ст.», с. 121—122) — до «прибавлень» до нього, серед яких було переписано й «Слово».

Відому приписку писця Доміда в Апостолі 1307 р. Грушевський наводить з традиційною кон'ектурою, в якій немає потреби. В рукопису: «...гняше жизнь, наши въ князѣхъ которы». Це читання ще далі відводить текст приписки від «Слова». Існує думка, що подібність тут пояснюється цитуванням спільного джерела, можливо, поеми Бояна. Див.: *Тихомиров М. Н.* Боян и Троянова земля // Слово о полку Игореве / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л., 1950. С. 181—182. Передруковано: *Тихомиров М. Н.* Русская культура X—XVIII веков. М., 1968. С. 52.

Згадані Грушевським стилістичні паралелі «Слова» із «Словом Адама ко Лазарю» («Слово про Лазарево воскресення») розглянула В. П. Адрианова-Перетц у книжці «Слово о полку Игореве» и памятники русской литературы XI—XIII веков» (Л., 1968. С. 54). Що ж до текстуальних схожостей між «Словом» та «Задонщиною», то з позиції первісності тексту «Слова» вони найбільш докладно вивчені в працях: *Адрианова-Перетц В. П.* «Слово о полку Игоревім» і «Задонщина» // Рад. літературознавство. К., 1947. № 7—8. С. 135—186; «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу времени написания «Слова». М.; Л., 1966.

Про південноруський внесок в створення «Задонщини», українське походження її «Синодального списку», власником якого був відомий російський письменник Сільвестр Медведєв, див.: *Росовецький С. К.* «Слово о полку Игоревім» в контексті спадкоємних зв'язків давньої російської та староукраїнської літератур // Рад. літературознавство. К., 1985. № 7. С. 28—31.

Час показав, що Грушевський надто оптимістично оцінював перші перемоги над скептиками. Після виходу в світ його «Історії української літератури» вивчення «Слова» пережило дві нові хвилі скептицизму. Одну започаткував А. Мазон: *Mazon A.* Le Slovo d'Igor. Paris, 1940. Другу — праці О. О. Зіміна.

Зроблений Грушевським огляд змісту мусін-пушкінського збірника із «Словом» тепер потребує уточнення. Зокрема, починав його Хронограф 1617 р. поширеної редакції, що виникла не раніше 1620 р. (*Творгов О. В.* К вопросу о датировке... С. 138—140). За Хронографом йшов літопис із титулом, що розшифровує його як список Новгородського першого літопису Молодшого ізводу (там же, с. 140).

Згадану істориком чернетку О. С. Пушкіна тепер прочитано інакше: «...скільки знаходиться оной в плаче Ярославны, в описании битвы»: *Пушкин А. С.* Полное собрание сочинений: В 10 т. М.; Л., 1949. Т. 7. С. 503.

В тексті коментованої частини розділу згадуються дослідники «Слова» та їхні праці, окремі з яких потребують за сучасними вимогами більш докладної презентації. Це А. Л. Шльоцер (1735—1809), відомий дослідник давньоруського літописання. В російському виданні своєї монографії «Нестор» він сформулював тезу про давність тексту та автентичність «Слова», хоч на перших порах ставився до нього скептично. Далі згадано К. Ф. Калайдовича (1792—1832), який дуже багато зробив для з'ясування обставин знахідки «Слова» та учасників підготовки